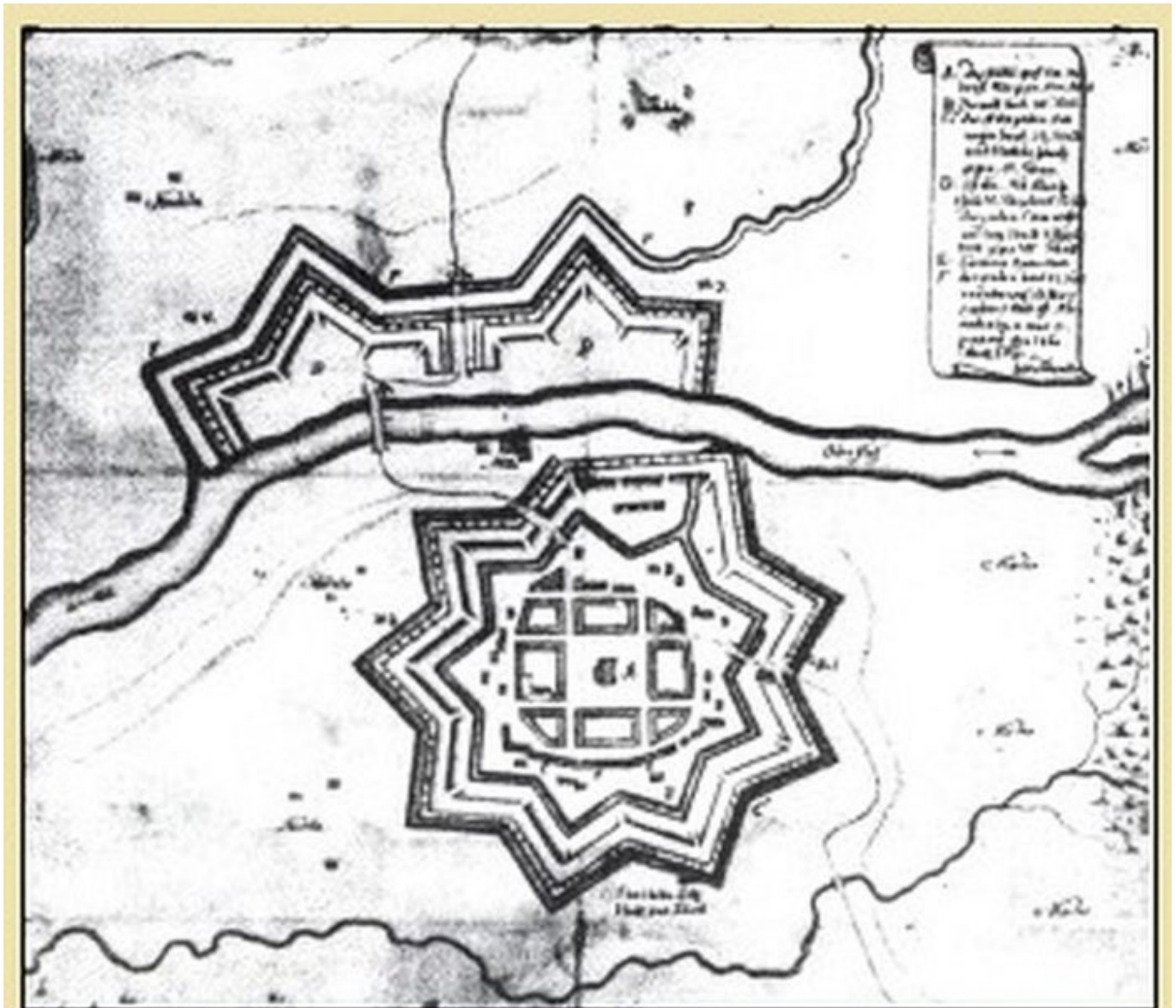

Dlaczego powstała twierdza / Why the Fortress was built / Warum die Festung entstanden ist / Proč vznikla Pevnost

Niezrealizowane austriackie plany budowy twierdzy w Koźlu z pocz. XVIII w.

Sto lat po siejącej śmierci i zniszczeniu wojnie trzydziestoletniej (1618-1648) Śląsk stał się areną nowej rywalizacji - tym razem o przewagę w dominacji mocarstw Austrii i Prus na terenach Śląska. Możemy uznać, że genezą wybuchu wojny trzydziestoletniej (w pewnej mierze i wojen śląskich) stała się próba dominacji religijnej i dynastycznej. Przenieśmy się do XVI wieku. Za panowania Ludwika Jagiellończyka Śląsk należał do najbardziej rozwiniętych ziem monarchii, a po śmierci króla w 1526 roku wraz z całym Królestwem Czech został przejęty przez austriacką dynastię Habsburgów. Choć istniały próby przejęcia Śląska m. in. przez królową Bonę (chciała oddać swoje dziedziczne księstwo Bari), ostatecznie pozostał w rękach Austrii. W XVI wieku reformacja na Śląsku znacznie wyparła katolicyzm. Ostoją katolicyzmu była dynastia Habsburgów, a zwolennikami reformacji stała się ludność prowincji. Na domiar złego wybuchła wojna trzydziestoletnia (1618-1648), podczas której miasta śląskie były łupione na zmianę przez wojska cesarskie, protestanckie i szwedzkie. Panikę i strach wśród mieszkańców wzbudzali także lisowczycy (zaciężne oddziały lekkiej jazdy), którzy utrzymywali się wyłącznie z łupów, więc trasy ich przemarszów znaczone były grabieżami i zbrodniami na mieszkańcach miast i wiosek.

Wraz z początkiem wojny trzydziestoletniej Ferdynand II Habsburg zapowiedział zniesienie wszystkich swobód religijnych i dążenie do całkowitego podporządkowania protestanckich Czech katolickiemu cesarstwu Habsburgów. To zdecydowanie nie spodobało się Czechom. W 1618 roku z hradczańskiego zamku wyrzucono przez okno dwóch najbardziej znienawidzonych stronników cesarza (okno było na parterze). Wydarzenie uważa się za bezpośrednią przyczynę wybuchu wojny trzydziestoletniej. W owym czasie właścicielem Koźła (od 1617 roku) był Andrzej Kochcicki – jako jeden z najbogatszych ludzi na Górnym Śląsku stał się prywatnym właścicielem stanowego państwa kozielskiego i ościennych posiadłości. Jako protestant wybrał się z poselstwem na dwór Zygmunta III Wazy, prosząc go o zachowanie granicy polsko-śląskiej oraz nieangażowanie Polski w konflikt po stronie katolickiej. Rzeczypospolita pozostała neutralna, jednak doborowe oddziały lisowczyków poddano służbie cesarskiej. W 1626 r. na Śląsk wkracza armia duńsko-saska. Kochcicki, licząc na to, że protestanci ostatecznie zwyciężą, poddał Koźle wojskom Ernsta von Manswelda. Duńczycy potraktowali nadodrzański gród jak miasto zdobyte, niszcząc je i plądrując. W 1628 roku sąd w Wiedniu uznał go zaocznie za winnego zdrady stanu, a po schwytaniu w 1633 roku Kochcicki został osadzony w twierdzy i po roku zmarł (niektóre źródła podają, że został publicznie ścięty). Fryderyk II Wielki, dążąc do dominacji Prus na Śląsku, wykorzystał wzrastającą wrogość pomiędzy Habsburgami, którzy tłumili dążenia protestantów, a większością ludności luterańskiej w bogatej prowincji (w księstwach brzesko-legnickim i oleśnickim obowiązywała swoboda wyznania i kultu). Z jednej strony opierał się na roszczeniach dynastycznych po śmierci Fryderyka II i wygaśnięciu dynastii Piastów. Z drugiej strony związany był sankcją pragmatyczną podpisaną przez jego ojca do zachowania jedności ziem Habsburgów i wspierania dziedziczki korony Marii Teresy. Na sukcesję liczyli również książę elektor Karol Albert z Bawarii i książę elektor Fryderyk August II z Saksonii. Każdy z nich rościł sobie prawo do terytorium Habsburgów z tytułu starszej gałęzi rodu i braku męskiego spadkobiercy. Następstwem kwestionowanej sukcesji arcyksiężnej po monarchii habsburskiej był swego rodzaju casus belli dla Prus, a jednocześnie argumentem w sprowokowaniu konfliktu stały się czynniki geostrategiczne. Tereny Śląska były doskonałym źródłem dochodów z podatków, produkcji przemysłowej i potencjalnych rekrutów do wojska. Ponadto dolina górnej Odry stanowiła naturalny kanał militarny między Brandenburgią, Królestwem Czech i Margrabią Morawską. Śląsk leżał również wzdłuż północno-wschodniej granicy Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Panując na tych terenach można było ograniczać wpływy Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Cesarstwa Rosyjskiego.

Wojny śląskie zakończyły się zwycięstwem Prus nad Austrią. Na szali ważyły się losy hegemonii nad narodami niemieckojęzycznymi – ich punktem kulminacyjnym była wojna austriacko-pruska w 1866 roku. Fryderyk II Wielki, bez wypowiedzenia wojny, 16 grudnia 1740 roku poprowadził wojska pruskie w kierunku słabo bronionej granicy i rozpoczął I wojnę śląską. Prawie cały Śląsk został opanowany pod koniec stycznia 1741 roku. Warownie austriackie w Głogowie, Brzegu i Nysie zostały oblężone. Ostatecznie wojska austriackie przybyłe jako wsparcie oblężonej Nysie przegrały w bitwie pod Małujowicami 10 kwietnia. Maria Teresa prowadząc walkę na dwa fronty (broniąc jednocześnie Wiednia) zmuszona była do zawarcia pokoju we Wrocławiu w 1742 roku, z którego ustaleń wynikało oddanie prawie całego terytorium Śląska Prusom. Przy Austrii pozostał Śląsk Cieszyński, Karniowski i Opawski. Fryderyk nie chciał dopuścić do możliwości wzrostu w siłę Habsburgów i wątpiąc w honorowanie przez Austriaków Konwencji, postanowił odrzucić zawieszenie broni. Zaatakował ponownie w 1744 roku. Po stronie Marii Teresy stało Imperium Rosyjskie oraz Saksonia z Franciszkiem Augustem (w Polsce panującego jako August III Sas). I wojna śląska (1740-1742) po zawarciu sojuszu Fryderyka z Saksonią zakończyła się podpisaniem taktycznego pokoju we Wrocławiu. Umowa gwarantowała przekazanie niemal całego terytorium Śląska oraz hrabstwo kłodzkie. II wojna śląska (1744-1745) po zaskakujących zwrotach akcji, mimo wsparcia Imperium Rosyjskiego i Saksonii, kończy się zawarciem pokoju drezdeńskiego i utrzymaniem w mocy postanowień z 1742 roku. III wojna śląska (1756-1763) miała wymiar światowy, walki toczyły się w Europie, Ameryce Północnej, Indiach i na wyspach karaibskich. Zakończyła się podpisaniem pokoju w Hubertusburgu.

Ziemia Kozielska przed wojną trzydziestoletnią była dobrze prosperującą austriacką prowincją Śląska. W 1531 roku Ziemię Kozielską i Bytomską przejął margrabia brandenburski Jerzy Hohenzollern. W 1532 roku sporządzono urbarz zawierający dane dotyczące zamku, miasta, 18 wiosek i dwóch folwarków (nad którymi sprawowano władzę sądowniczą, w zamian świadczyły ustalone daniny na rzecz zamku). Między miastem a kościołem Bernardynów znajdowały się 4 stawy rybne i 3 sadzawki obok Bramy Raciborskiej (rocznie wyławiano 400 kop ryb). Na przedmieściu Koźła było hospicjum pod wezwaniem św. Mikołaja. Do drugiej połowy XVII wieku miasto miało do 1800 mieszkańców. Koźlanie musieli odprowadzać czynsz, zimą rozbijać lód przy zamkowej fosie, chłopcy oczyszczali fosę i zwozili pale do budowy płotów, rybacy zajmowali się połowem ryb w stawach pańskich. W Koźlu przeważała ludność polska, o słowiańskich nazwiskach takich jak: Drabek, Dworaczek, Gatko, Kapusta, Świentek. W 1563 roku Johann von Oppersdorff przejął Głogówek i Koźle. Miasto stało się własnością prywatną, a Oppersdorff, mimo że wybrał na swoją siedzibę Głogówek, to przystąpił do odbudowy rodowych siedzib w obu miastach. Na rozkaz Ferdynanda I do Koźła przybył mistrz budowlany Georg von Braun. W liście do cesarza pisał: „Miasteczko i zamek uważane są za granicę z Rzeczpospolitą i Węgry. Z natury zamek jest bardzo dogodnie położony, zbudowany przez poprzednich właścicieli w celu obrony, obecnie bardzo zniszczony. Nie istnieje nic prócz wieży i murów obronnych”. Zdaniem Johana von Oppersdorffa należy go koniecznie utrzymać i urządzić tam skromne mieszkanie. Łącznie z umocnieniem zamku koszt wyniosł około 3 tys. talarów. Ponieważ Jan von Oppersdorff wkrótce opuścił Opole i nie będzie miał gdzie mieszkać, a powietrze w Koźlu z uwagi na bagna nie jest zdrowe, zaproponował wybudowanie dla siebie siedziby w Głogówku. W 1562 roku urządzono na terenie Koźła cegielnię i wypalano w trzech piecach 54 tysiące sztuk cegieł na odbudowę zamku.

Augustin Weltzel opisywał kozielski zamek z dwiema fosami, z których jedna przy zamku wewnętrznym odgródzona była wysokim murem. Za fosą po jednej stronie płynęła Odra, a po drugiej rozciągały się bagna. Na terenie miasta zbudowano słodownię i browar. Piwo produkowano dla potrzeb zamku, dostępne było również dla mieszkańców Koźła i wiejskich gospód należących do majątków Oppersdorffów. Istniało wiele cechów rzemieślniczych, takich jak: szewski, krawiecki, garncarski, sukienniczy. W 1571 uruchomiono tartak. W podobnym czasie powstał jeden z piękniejszych folwarków – Większyce, gdzie wykopano 5 zbiorników na wodę źródlaną. Po śmierci ojca dobra przejął syn Wilhelm II, a po jego niespodziewanej śmierci (zmarł na febrę) pieczę nad kozielskimi dobrami trzymała jego żona Susanna. W 1617 roku Koźle wraz z 8 wsiami i 7 folwarkami zostało sprzedane Andrzejowi Kochcickiemu. Ciągłość miejskiego dobrostanu przerwał najazd Szwedów pod wodzą Torstensaona w 1642 roku. Miasto uległo niemal całkowitej zagładzie. Splądrowano i spalono 178 domów. Spłonął most na Odrze (na 2 lata zastąpił go prom sprowadzony z Raciborza), wieża ratusza oraz wieże dwóch bram miejskich (przetrwiał kościół, zamek i 57 domów). W skutek rabunku wojsk szwedzkich i cesarskich w 6 folwarkach należących do zamku ilość koni z 40 zmniejszyła się do 11, bydła rogatego z 360 do 224 sztuk, owiec z 3364 do 468 sztuk. Zanedbany system fortyfikacyjny zaliczany do drugiej rangi twierdz austriackich po wydarzeniach wojennych zmusił Austriaków do modernizacji twierdzy, budowy urządzeń fortyfikacyjnych i kilku budynków koszar. Przekształcenie miasta w twierdzę nie pomogło cesarzowej Austrii. Po przegranych wojnach śląskich, zgodnie z ustaleniami traktatów pokojowych, musiała oddać Prusom Śląsk, a w konsekwencji Twierdzę Koźle. Wkroczenie na ziemię śląską młodego Fryderyka II Wielkiego, spowodowało przyspieszenie budowy silniejszych fortyfikacji obronnych twierdz, przejętych z rąk austriackich, to jest: Głogowa, Wrocławia, Brzegu, Nysy, Kłodzka. Modernizację twierdzy kozielskiej król powierzył generałowi Gerhardowi von Walrawemu. Zadanie polegało na przebudowie twierdzy z gwiazdy na planie ośmioramiennym na pięcioramienną, z kleszczami odciętymi w każdym z naroży. Pomiedzy narożami miał znajdować się rawelin. Przystąpiono do burzenia szpitala wraz z kościółkiem przy ulicy Raciborskiej, zburzono klasztor Minorytów i kościół zakonny przy Odrze, zlikwidowano cmentarz, ogrody i kilka domów w pobliżu Bramy Raciborskiej. Fortyfikacje nie były jeszcze gotowe, kiedy Maria Teresa w 1744 zapowiadała odbicie Śląska. Był wał główny, fosa, jeden rawelin, umocnienia przedmościa oraz trzy budynki koszarowe dla dwóch

batalionów. Według źródeł kłopoty finansowe wstrzymały budowę koszar, a środki na ten cel przerzucono na budowę fortyfikacji. Twierdza nie została należycie przygotowana do odparcia ataku wojsk austriackich.

W 1745 roku miasto przejęli Austriacy i kontynuowali prace, wznosząc pozostałe raweliny. Umocnienia były solidne, gdyż po trzech miesiącach wojska pruskie, chcąc odbić twierdzę, nie mogły jej sforsować. Prusacy musieli podjąć regularne oblężenie i ostrzałem artyleryjskim doprowadzić do pożarów, a to z kolei było powodem kapitulacji garnizonu austriackiego. W wyniku ostrzału artyleryjskiego uszkodzony został kościół parafialny. Bombardowanie miasta było z rozkazu dowództwa pruskiego (generała Walrawe), gdyż przy zajęciu miasta przez Austriaków kilku mieszczan okazało im swoje poparcie. Austriacy nigdy już nie zdołali odbić Koźła. Miasto - Twierdza znowu była w rękach pruskich. Ponownie przystąpili do rozbudowy fortyfikacji. W 1751 roku kupcy węgierscy założyli w mieście składnicę soli potasowej. Instrukcja wojskowa nakazywała wzmożone kontrole przy bramach wjazdowych w dni targowe. Wozy handlarzy były przeszukiwane, by do miasta nie przemycano żołnierzy lub ludzi uzbrojonych. Przed zmierzchem trzeba było zamykać targi. Na przestrzeni kilku lat powstała Reduta Większycka i dwie kazamaty. Zbudowano most na Odrze. Ponieważ grunty w Koźlu należały do podmokłych, to prace kontrminerskie zostały znacznie ograniczone. Opalisadowano twierdzę, wybudowano w reducie przedmościa półkolistą kazamatę (w kształcie podkowy), na kozielskiej wyspie zbudowano nowe kazamaty dla załogi twierdzy i na magazyn mąki. Powstała piekarnia, wzniesiono murowane koszary. Generał Lindner wprowadził swoje projekty modernizacji twierdzy i usunął wewnętrzne wały, utworzył bastiony: raciborski, reńskowiejski, większycki i rogowski, a przed Bramą Odrzańską znalazł się nowy bastion odrzański. Zaproponował budowę kolistej wieży artyleryjskiej. Nie była to wierna kopia wieży Montalemberta, a jej modyfikacja. Wieża miała pierwotnie stanąć pośrodku wyspy odrzańskiej (jako jej śródszaniec). Decyzją Lindnera Fort Fryderyka Wilhelma zbudowano jako samodzielne dzieło zewnętrzne (jej budowę ostatecznie zakończono w 1829 roku).

Dla znawców fortyfikacji twierdza kozielska jest rzadkim przykładem twierdzy kleszczowej zbudowanej w epoce fortyfikacji bastionowej. Wyjątkowość twierdza zawdzięcza ilości i różnorodności kazamat (budowli bomboodpornych na ostrzał moździerzowy). Z chwilą przejścia Koźła przez armie pruską zaistniała potrzeba stałego miejsca kultu religijnego. Na ten cel wyznaczono ewangelikom jedno z pomieszczeń na pierwszym piętrze kozielskiego ratusza. Budynek władz miejskich na kozielskim rynku posiadał 2 piętra, było w nim 6 pomieszczeń, w których mieściły się kancelarie władz i sala posiedzeń rady miejskiej. W 1786 roku zdecydowano się na budowę świątyni za Bramą Raciborską i wykopano fundamenty pod kościół. Projektantem był Johann Martin Pohlmann, który wcześniej nadzorował budowę koszar oraz plebanii dla katolickiej parafii św. Zygmunta na ul. Bończyka. Król pruski Fryderyk Wilhelm II Hohenzollern przekazał 6000 talarów i pokrył koszty projektu. W trakcie budowy koszty znacznie wzrosły, ale kościół zyskał plebanię. Ostatecznie zrezygnowano z budowy dzwonnicy - powstała dopiero w 1928 roku między kościołem, a plebanią - w czasie II wojny światowej służyła jako punkt obserwacyjny, zburzona została w 1975 roku. Mieszkańcy (w dużej części wojskowi) przybyli 2 listopada 1788 roku na ceremonię poświęcenia świątyni ewangelickiej. Kościół prezentował się okazale. Główne wejście ozdobione było portalem z dwoma kolumnami jońskimi oraz kamienną girlandą. Projekt portalu wykonał Carl Gotthard Langhans, architekt z Kamiennej Góry (ten sam, który był autorem projektów słynnej berlińskiej Bramy Brandenburskiej oraz Łuku Tryumfalnego w Poczdamie). Wnętrze świątyni stanowiła obszerna prostokątna sala o surowym wystroju. Po bokach znajdowała się galeria wsparta na 12 kolumnach. Na bocznych ścianach umieszczono kopie obrazów Lucasa Cranacha, przedstawiające ojców reformacji - Martina Lutera i Filipa Melanchtona.

Oprac. Emilia Bandrowska

